

БУЮК СЎЙМОЛАР

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

АШРАФ АҲМЕДОВ

**УЛУҒБЕК
МУҲАММАД
ТАРАҒАЙ**

ТОШКЕНТ – «O‘ZBEKISTON» – 2011

УДК: 001(575.1)(092) Улуғбек
ББК 72.3(5Ў)
А 98

Таҳрир ҳайъати:

Б. Абдуҳалимов, С. Каримова, И. Шоймардонов

Тақризчи:

Тарих фанлари номзоди *О. Бўриев*

Рисола буюк ўзбек олими ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай — Улуғбекнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган бўлиб, унда Улуғбек туғилиб ўсган давр, унинг давлат арбоби ва олим бўлиб етишишига таъсир қилган омиллар, илмий ижодининг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

Олимнинг шоҳ асари — «Зижи Гурагоний»нинг илмий аҳамияти ҳамда унинг фан тарихидаги ўрни кўрсатиб берилган.

Рисола ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий кенгашининг қарори асосида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-01-667-5

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2011

УЛУҒБЕК ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Шоҳрух мирзонинг катта ўғли Улуғбек ҳижрий 796 йили жумодил аввал ойининг 19 да якшанба (милодий 1394 йили 22 март) куни дунёга келади. Бу воқеа Темурнинг «беш йиллик» юриши пайтида Ироқи Ажамнинг Султония шаҳрида рўй берди. Темурга замондош муаррихлардан Фасих Ҳавофийнинг айтишича, худди шу куни бир машъум ҳодиса ҳам рўй беради — Амир Темур соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умаршайх Бағдод яқинидаги Хармату қалъасини қамал қилиш пайтида ўлдирилади. Бундан ташқари, ўша йил августда Шоҳрух мирзонинг иккинчи ўғли (бошқа хотиндан) Иброҳим Султон туғилади. Бу воқеа Арманистон ва Озарбайжон ҳудудида содир бўлади.

Улуғбекнинг онаси Гавҳар Шод оғо чигатой амирларидан Фиёсиддин Тархоннинг қизи эди. Фиёсиддиннинг яна икки қизи 1392 йили Умаршайхнинг ўғилларига теккан эди. Шоҳрух 1388 йилиёқ, яъни 10 ёшдалигида уйланган эди. Лекин у ўшанда Гавҳар Шодга уйланганми ёки бошқа хотинига уйланганми, бизга маълум эмас. Лекин Гавҳар Шод оғо кейинчалик Шоҳрухнинг ҳаётида унинг бошқа хотинларига нисбатан муҳим ўрин тутди.

Ўша пайтда Темурнинг оиласига тегишли хотинхалаж ва ёш болалар лашкарнинг ўғруқида¹ Сарой Мулк хоним бошчилигида Султонияда турарди. Темур эса

¹ *Ўғруқ* — лашкар орқасидан оила аъзолари, бозор, озиқ-овқат, ем-хашак, қўлга киритилган мол, бойликларни ўз ичига олган гуруҳ.

Ироқнинг шимолидаги Мардин шахрини ишғол қилиш учун жанг олиб бораётган эди. Темурга набираси туғилгани ҳақида хушхабар етгач, у шимолга Арманистон ва Озарбайжонга, кейинчалик Иброҳим туғилади-ган ерга келади.

Шоҳрухнинг биринчи ўғлига туғилишида Муҳаммад Тарағай исми берилади. Лекин ҳанузгача номаълум сабабга кўра, унга ҳаётида Улуғбек атамаси исм бўлиб қолиб, асли исмини сиқиб чиқаради.

Улуғбек болалигида доимо бувиси Сарой Мулк хонимнинг кўз остида бўлади. Кези келганда шуни айтиш керакки, Улуғбекнинг илк болалик йиллари Қорабоғ билан боғлиқ. Бу ер Темур давригача шарқда Аррон деб аталарди. Лекин XIV аср охириги чорагида, Темурнинг «беш йиллик» юриши давридан бошлаб Қорабоғ деб атала бошлайди. Темур одатда у ерда қиш пайтларида дам олар эди. Улуғбек туғилганидан кейин, Темур кўзи ёриган келинчакни ўғруқ билан бирга 1394 йилнинг май ойидаёқ бу ерга келтиради. Ўша йил кузида улар Султонияга қайтадилар, қишида эса яна Темурнинг олдига келадилар. Ундан ташқари, Улуғбек Сарой Мулк хоним билан ўғруқда «етти йиллик» юриш давридаги 1399–1400, 1401–1402, 1403–1404 йиллар қишларини Қорабоғда ўтказди. Шаҳзодалар ва хонимлар 1404 йили Самарқандга бутунлай қайтиб келадилар.

Давлатшоҳ Самарқандий Улуғбекнинг Қорабоғдаги йиллари билан боғлиқ бўлган ва унинг хотирасининг ўткирлиги ҳақида гувоҳлик берадиган ҳикояни келтиради. Улуғбек болалик йилларида Қорабоғдалигида бир бола билан ўртоқ бўлиб, у Темур саройидаги «ровийи ахбор»¹ вазифасидаги бир кишининг жияни эди. 1448 йилга келиб у ўртоғи шайх Орифи Озарий бўлиб танилиб, Хуросонда Улуғбек билан дарвешлар кийимида саломлашади. Улуғбек уни дарров танийди ва «Сен бизнинг ровийи ахборимиз синглисининг ўғли

¹ *Ровийи ахбор* – ҳикоя айтиб берувчи.

эмасмидинг?», деб сўрайди ва у билан болалик йилларидаги воқеаларни эслаб кетади.

Улуғбек 10 ёшидан кейин асосан Самарқандда яшайди. Темур 1404 йили кузида «етти йиллик» юришдан қайтиб келганидан умрининг охиригача бўлган сарой ҳаётида Улуғбек ҳам амирнинг бошқа набиралари каби фаол иштирок этади. У Хитой ва Испания элчилари қабулининг гувоҳи бўлади. Бу элчиларнинг қабул маросимида Темур набираларининг вазифаси элчиларнинг қўлидан улар шоҳларининг ёрликларини олиб, Темурга элтиб бериш, сўнг уларнинг ўзини бошқариб, амир Соҳибқироннинг тахти ёнига кузатиб бориш эди.

Ўша йилнинг ўзида Темур 9 ёшдан 17 ёшгача бўлган беш набирасини уйлантиради. Улар орасида 10 яшар Улуғбек ҳам бор эди, унинг қайлиғи Муҳаммад Султоннинг қизи Ўте бегум эди. 1404 йил Улуғбекнинг бобоси Темур тириклигидаги энг осуда йил бўлди. Бундан кейин ташвишли йиллар бошланди. У йиллар ҳам бобоси Темурнинг ҳаёти билан боғлиқ эди.

Фасих Ҳавофий Темурдан кейин тирик қолган унинг фарзанд ва набираларини санаб, улар 36 киши эканлигини эслатади, улар орасида Шоҳрухни жуда юқори кўтаради. Чунки Темурнинг барча ўғил ва набираларини фақат «амирзода» деса, Шоҳрухни «Буюк хоқон» ва «Баҳодур» деб ҳам атайди ва Шерозда унинг номи билан пул зарб этилганлигини эслатади. Унинг ўн бир яшар биринчи ўғлини эса «махдумзода Улуғбек Гурагон» деб улуғлайди. Шарафуддин Али Яздий ҳам Шоҳрух ва унинг ўғли Улуғбекни бошқа амирзодаларга нисбатан бироз юқори кўяди. Демак, бундан кўринадики, Темурнинг ўзи Пир Муҳаммадни валий-аҳдликка тайинлаган бўлишига қарамай, Эрон ва Туроннинг XV аср биринчи ярмидаги тарихида Шоҳрух ва Улуғбекнинг сиёсий мавқеи юқори бўлган. Лекин Амир Темурнинг (1405 йил февраль) ўлимидан сўнг унинг набираси Мироншоҳ ўғли Халил Султон уюштирган фитнани тугатиш учун Шоҳрух Ҳиротдан Самарқандга тез-тез юриш қилишга мажбур бўлади. Бун-

дай юришларнинг охиргиси 1409 йилда бўлиб, Шоҳрух Халил Султоннинг бу ердаги тарафдорларини енгил ва мамлакатда осойишталик ва тартиб ўрнатиш билан шуғулланади. Барча жиноятчилар жазоланиб, тартиб ўрнатилгач, 1409 йилнинг 24 декабрида Шоҳрух Ҳиротга қайтиб келади. Самарқанддан кетишидан аввал у Улуғбекни Самарқанднинг ҳокими этиб тайинлайди, иккинчи ўғли Иброҳим Султонга – Балх, Муҳаммад Жаҳонгирга – Хисор ва Соли Сарой, Умар Шайхнинг ўғли Аҳмадга – Фарғона тегали. Аҳмаддан бўлак барча шаҳзодалар ҳали ёш эди. Шунинг учун уларга тегишли мулкнинг ҳақиқий ҳокимлари уларнинг амирлари эди. Самарқандда Улуғбек номидан ҳокимиятни амир Шоҳ Малик бошқаради.

Темурнинг энг кўзга кўринган амирларидан бири ва Шоҳ Маликнинг жанговар сафдоши бўлмиш Шайх Нуриддин Шоҳрух ва Улуғбекнинг ҳокимлигини тан олмайди. Ўша пайт у Сирдарёда бўлиб, бу ердан муғуллар билан биргаликда Самарқанд ҳокимиятига қарши кураш олиб боради. Шоҳ Малик у билан курашда бир неча бор мағлубиятга учрайди. Ҳақиқий катта жанглар 1411 йили юз беради. Шоҳ Малик ва Улуғбекнинг мағлубиятларидан ташвишланган Шоҳрух, Мовароуннаҳр тарафга йўл олади. Лекин 1411 йилнинг ёзида Шоҳ Малик найранг ишлатиб Шайх Нуриддинни қатл қилишга муяссар бўлади. Шоҳрух 10 сентябрь куни Амударёнинг ўнг соҳилига ўтади. Қашқадарё бўйида уни Улуғбек ўз аёнлари билан бирга кутиб олади. Улар Самарқандга бирга келдилар. Шоҳрух ўз лашкари билан Чўпонота тепалиги яқинидаги Кониғилда жойлашади. Бир неча кун тургандан сўнг Шоҳрух ўз мулкига қайтади ва ноябрда Ҳиротга кириб келади. Ўзи билан бирга Шоҳ Маликни ҳам олиб кетади. Шундай қилиб, Улуғбек ҳомийсидан ҳоли бўлади ва 17 ёшида Амударёдан то Сигнақ ва Ашпарагача бўлган ерларнинг ягона амири бўлиб қолади. Отаси кетиши олдидан у биринчи марта ҳоким сифатида отасига зиёфат беради ва катта ҳадялар инъом қилади.

Шундан кейин то 1447 йилгача, яъни 36 йил давомида у Мовароуннахрнинг ягона султони бўлади. Улуғбекка замондош уламо ва муаррихлар уни «буюк султон, шаҳаншоҳ ва халифа» деб улуғласалар ҳам, у падарига ҳурмат юзасидан хутбаларда ва ўзи зарб этган пулларда олий ҳоким сифатида Шоҳрухнинг номини эслатади. Ҳақиқатан ҳам, Темур вафотидан сўнг ҳокимият Шоҳрух қўлига ўтгач, Эронда ҳам, Туронда ҳам бир неча ўн йилликлар давомида ҳокимиятда осудалик ва осойишталик ҳукм суради. Бундай шароит юзага келишида Шоҳрухнинг катта хотини ва Улуғбекнинг онаси Гавҳар Шод бегимнинг роли ниҳоятда катта эди. Бу ақл-идрокли, мулоҳазали ва ишбилармон аёл саройдаги йирик лавозимларга муносиб шахсларни топиб жойлаштиради. Шоҳрух даврида унинг ўз ўғилларидан бошқа Темурий шаҳзодаларнинг аҳамияти сўнади. Ҳатто уларнинг айримлари қашшоқланиб қолади. Ана шундайлардан бири — Мироншоҳнинг набираси Султон Аҳмад 839/1435 —36 йили Шоҳрухга ушбу ғазал ва шеър билан нола қилади.

Ғазал:

Шоҳо! Даврунгда жавру зулм ва бедод,
Бўлубтур Сайдий Аҳмадқа муқаррар.

Шеър:

Эшитгил эй улуснинг подшоҳи,
Етимларнинг бу кун пушту паноҳи.
Риёзаттин тан ичра қолмади қон,
Туканса қон тирик қолгайму инсон?
Басе! Ошифта ва ҳайрон бўлубмен,
Фалактек бесару сомон бўлубмен,
Билурсен барчанинг ҳолини эй шоҳ,
Иноят чоғидур валлоҳу биллоҳ.

Улуғбек отасига бўлган ҳурматини ҳар томонлама кўрсатиб туради. Хутбалар ва тангаларда Шоҳрухнинг

номини эслатишдан ташқари, у 1414, 1417, 1422, 1425 ва 1434 йиллар отасининг олдига Ҳиротга бориб, унга турли ҳадялар инъом қилади.

Улуғбек бобоси Темур каби, Чингиз авлодига куёв бўлгани учун ўз номига Гурагон (куёв) қўшимчасини қўшади. Бунга сабаб шуки, унинг биринчи хотинидан қайнотаси Муҳаммад Султон она тарафидан Ўзбекхондан келиб чиқарди. Бироқ, иккинчи хотини Оқ Султон хониқа тарафидан Гурагон дейишга кўпроқ лойиқ бўлади, чунки бу хотинининг отаси Султон Муҳаммадхон тўғридан-тўғри Чингиз авлодларидан эди.

Темур салтанати Шоҳрух ва Улуғбек қўлига ўтганидан сўнг мамлакатда бирмунча осойишталик ўрнатилган бўлса ҳам, Темурийлар ҳокимияти фақат Хоразмда қарор топмаган эди, чунки бу ўлка Темур ва фотидан сўнг Олтин Ўрда ўзбеклари қўлига ўтган эди. 1413 йили амир Шоҳ Малик Олтин Ўрдада юз берган нотинчликдан фойдаланиб Улуғбек юборган Моваруннаҳр лашқари билан Хоразмни қўлга киритади. Бироз ўтиб, у Хоразмга ноиб этиб тайинланади ва умрининг охиригача — 1426 йилгача ҳукм суради.

Бундан кейинги йилларда Шоҳрух ва Улуғбек Темурийлар салтанатини тиклаш, кучайтириш ва ҳатто кенгайтириш сиёсатини олиб борадилар. Шоҳрух 1413 йили Искандар билан жанг қилиб, уни енгади ва бу билан Хуросон ва Эронда осойишталик ўрнатилади. Улуғбекнинг сиёсати Дашт ўзбеклари ва мўғулларга алоқадор бўлиб, у халқаро аҳамиятга эга эди, чунки бу сиёсат пировардида Улуғбекни Олтин Ўрда, Мўғулистон¹, Кошғар билан, кенгроқ маънода айтсак, Дашти Қипчоқ ва Шарқий Туркистон ҳокимиятлари билан сиёсат олиб боришга ундарди. Улуғбекнинг Кошғарга нисбатан сиёсати муваффақиятли бўлади: 1416 йили Кошғар ҳокими Шайх Али Тўғай Улуғбек билан

¹ Бу «Мўғулистон» аслида Туркистон шарқидаги ерлар бўлиб, «мўғуллар» мусулмон, ўзбекларга яқин туркий элат эди.

музокара қилиб, «буюк амирнинг руҳи ҳимоясига», яъни Темурнинг руҳи ҳимоясига ўтиш истагини билдиради. Улуғбек Кошғарга Сиддиқ ва Али номли ўз одамларини юборади. Тўғай уларга шаҳарни топшириб, Самарқандга келади.

Ўша 1416 йили Улуғбек ўз лашкари билан Сирдарёнинг чап соҳилида Шоҳрухия рўпарасидаги ерларда турар эди; 17 (ёки 18) март куни у дарёдан ўтиб, бир неча кунни ўнг соҳилда ўтказди. Шу пайт Хоразмга Олтин Ўрдада илгари Темурга хизмат қилган Чингиз Ўғлон енгилиб, ўрнига Тўхтамишнинг ўғли — Жабборберди хон бўлгани ҳақида хабар келади. Бу хабар Улуғбекни пойтахтга қайтишга мажбур этади ва 22 апрель куни у Самарқандга қайтиб келади. Ҳодиса ва хабарларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Улуғбекнинг лашкари анча салмоқли бўлиб, у Кошғар сиёсатида ҳам, Дашти Қипчоқ ўзбеклари сиёсатида ҳам қатъий бўлган.

1419 йили у яна Дашт ўзбекларига¹ юришга отланади. Ўша йилнинг майида шаҳзода Бароқхон — Темур билан уруш қилган Ўрусхоннинг набираси — Улуғбек қошига ёрдам сўраб келади. Улуғбек унга етарли аскар бериб, ўз юртига юборади. Ўзи эса Самарқандда ўз даруғасини қолдириб, Мовароуннаҳрнинг асосий ҳарбий кучлари билан унинг ортидан боради. Лашкар Самарқанддан августнинг охирларида чиқади; 5 сентябрь куни Чиноз яқинида Сирдарёдан ўтади ва Тошкентдан узоқ бўлмаган Бурлоқ мавзесига етганида ўзбек қўшинлари тарқалганлиги ҳақида хабар келади. Шу сабабли юришни тўхтатиб, 22 октябрь куни пойтахтга қайтиб келади. Ҳақиқатан ҳам Бароқ Улуғбекдан олган ёрдамчи кучнинг ўзи биланоқ Мовароуннаҳр асосий кучларининг иштирокисиз ўз мақсадига эришади. 1423 йили Бароқнинг Муҳаммадхон-

¹ Ўрта асрларда Олтин Ўрда, Даштиқипчоқ (ёки Дашт) ўзбеклари деб Қуйи Волгадан то Орол атрофлари ва Сирдарё бўйларигача бўлган ерларда кўчманчилик қилган ўзбек уруғлари аталган.

ни енгани ва ўзбек улусининг хони бўлгани ҳақидаги хабар Шоҳрухга ҳам етади. Бироқ узил-кесил галабага эришгани ҳақидаги хабар Улуғбекка 1425 йил бошида етади.

Бароқнинг Олтин Ўрда тахтига ўтириши Улуғбек олиб борган халқаро сиёсатнинг катта бир галабаси эди. Чунки бобоси Темур бундан қарийб 30 йил бурун қонли жанг натижасида эришган ютуққа у деярли ҳеч қандай талафотсиз, тинч йўл билан эришади. Шу билан бирга, Бароқ Улуғбек тайинлаган хон бўлиб, унинг измида эди. Бундан кейин Улуғбек Дашт ўзбеклари томонидан хуруж бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб, энди у нигоҳини Мўғулистон тарафига ўтиради. Ўша пайтдаги «Мўғулистон» ҳозирги Қозоғистоннинг жануби, шимолий Қирғизистон ва шарқий Туркистонни ўз ичига оларди. Мўғулистонда ҳам ўзбек улусидаги каби нотинчлик ҳукм сурарди. Бу юртдаги ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни Улуғбекка унинг Кошғардаги одами Сиддиқ юбориб турар эди. 1416 йили мўғулларнинг хони Муҳаммадхон ўрнига ўтирган янги хон Нақши Жаҳон томонидан Улуғбек ҳузурига элчи келади. 1417 йил ноябрининг бошида Улуғбек Самарқанддан чиқиб Тошкент тарафига йўл олади ва шу йилнинг қишини Чирчиқ бўйида ва Хўжанд яқинида ўтказди. Лекин жанг бошламасдан 1418 йил февраль ойида Самарқандга қайтиб келади. Шу йилнинг мартада мўғул хонининг ўлгани ҳақида хабар келади, лекин апрелда Кошғардаги Сиддиқдан аниқ маълумот олади. Нақши Жаҳон Ваисхон билан бўлган жангда ўлдирилган экан, янги хон Улуғбекка элчи юбориб, тинч-тотув яшаш истагини билдиради. 1419 йили Шоҳрухнинг ўн етти яшар ўғли Жўкининг мўғул хонзодаси билан никоҳ тўйи бўлади. Шу йилнинг августида эса Улуғбек Мўғулистонда дуғлат амири Худойдод Ваисхонга қарши қўзғолон кўтарганлиги ҳақидаги хабарни олади. Бу қўзғолонга Улуғбекнинг ўзи ёки унинг хон атрофидаги одамлари алоқадордир деган тахмин ҳам бор. Чунки шу йилнинг кузида Ваисхон Мовароун-

наҳрга ўз навкарларини юборди ва уларни Улуғбек қабул қилади.

1420 йили Мўғулистонда Ваисхон билан яна бир шаҳзода – Шер Муҳаммад ўртасида кураш бошланади. Ана шу жанжал-тўполонлар пайтида Мўғулистон орқали Темурийлар Хитойга юборган элчиларининг карвони ўтади. Уларнинг хавфсизлигига Худойдод ҳомий бўлади. Ўша йилнинг июнида Улуғбек Мўғулистонга юришни бошлайди. Лекин шу заҳотиёқ, қўшинлар Сирдарёдан ўтмасиданоқ, юриш тўхтатилади, чунки ўша пайт тўсатдан Малик Ислом бошчилигидаги мўғул амирлари дўстлик изҳор қилиб келиб қолади. Мўғулистондаги кураш тез орада Ваисхоннинг фойдасига ҳал бўлади. Улуғбек Самарқандга келиши билан унинг кетидан мағлубиятга учраган Шер Муҳаммад ўз амирлари билан етиб келади. Аввалига Улуғбек Шер Муҳаммадга маҳбусга қарагандек муносабатда бўлиб, қайтиб кетишига руҳсат бермайди ҳам, лекин кейинроқ, йил охирида уни Улуғбекнинг ўзи қўйиб юборди. Бундан кейин Шер Муҳаммад Улуғбекдан ёрдам олган чамаси, Ваисхонни дарров енгади ва ўзи тахтга ўтиради, бу хабар Улуғбекка 1421 йилнинг майи ёки июнида етиб келади. Ўша йилнинг охирида Фарғона тарафидан ҳам ғалаба ҳақидаги хабар келади.

Шундай қилиб, 1421 йил охирига келиб, Улуғбек Дашти Қипчоқдаги Мовароуннаҳрга ёндашган иккала кўчманчи давлат тахтига ҳам ўз одамларини ўтказиб, салтанатининг фақат ички вилоятларида эмас, балки чегараларида ҳам осойишталик ўрнатишга муяссар бўлди. Бироқ, бу осойишталик узоққа чўзилмайди. Бароқхон ҳам, Шер Муҳаммад ҳам Улуғбекнинг ишончини тўла оқлай олмайдилар. Биринчи бўлиб Шер Муҳаммад Улуғбекка нисбатан қаршилик ва такаббурилик кўрсата бошлайди. Натижада бу зиддиятлар уруш бошланишига олиб келади. 1424 йил ноябрь ойининг бошларида Улуғбек юришни бошлайди. Отаси Шоҳрух аввалига бу юришга розилик беради, лекин кейин икки марта ўғлини урушдан қайтаришга ҳаракат қила-

ди. Бироқ, бунинг иложи бўлмай, уруш бошланиб кетади. Оғир табиий ва географик ноқулай шароитларда олиб борилган бу уруш 1425 йил Улуғбек аскарларининг айтарлик катта бўлмаган ғалабаси билан тугайди. Июнь ойининг охирида Улуғбек Самарқандга қайтиб келади. Юриш ғалаба билан тугаганлиги муносабати билан бир неча кун тантана бўлади. Ғалаба муносабати билан Улуғбек ўша йил октябрининг охирида отасининг олдига, Ҳиротга бориб, у ерда икки ҳафтача бўлиб, 17 ноябрь куни Самарқандга қайтиб келади.

Лекин ғалаба тантаналари узоққа чўзилмайди. 1426 йили Бароқ Сирдарё бўйидаги ерларга даъвогарлик эълон қилади. У Сирдарёнинг қуйи оқимидан то Сигноқ шаҳри атрофларигача ерларни, яъни Сирдарёнинг ҳозирги Қозоғистондаги қисми атрофидаги ерларнинг деярли ҳаммасини унга берилишини талаб қилади. Бу эса яқиндагина Улуғбекдан ёрдам олиб тахтга ўтирган киши тарафидан ўтакетган сурбетликни намойиш қилиш эди. Улуғбек тезда жангга отланади ва бу ҳақда отасини хабардор қилади. Шоҳрух оғзаки тарзда Улуғбекнинг жанг бошлашига қаршилиқ қилиб, амалда эса кичик ўғли Жўкини қўшин билан ёрдамга юборади. Жўки 1427 йил 15 феввалида Ҳиротдан чиқиб, Самарқанддан Сигноққа кетаётган Улуғбекка етиб олади. Ака-уканинг аскарлари қўшилганидан сўнг, улар ўзларини шу қадар қудратли сезадиларки, ҳатто ҳарбий хушёрликни унутиб қўядилар. Бароқнинг элчиси уларнинг олдига келиб, узр сўраб, сулҳни таклиф этганида, рад этадилар. Аҳвол шу тарзда давом этаётганда Дашт ўзбекларининг айтарли катта бўлмаган кучи бехосдан ҳужум қилиб, чигатоёларни саросимага тушириб қўяди ва натижада улар қочишга мажбур бўладилар. Амирзодаларни базўр жанг майдонидан олиб чиқадилар.

Улуғбекнинг бу мағлубияти Мовароуннаҳр аҳолисига шундай таъсир қиладики, пойтахт нотинч бўлиб, аҳоли ўртасида енгилган қўшинларни шаҳарга кирит-

маслик тарафдорлари ҳам бор эди. Мағлубият ҳақидаги хабар тезда Шоҳрухга ҳам етади, у ёрдам учун аскарлар ва пул юборади. Улуғбек бу аскарларни ўз қўшинларига қўшиб, Тошкентда тўхташни маъқул топади ва бу ерда Дашт ўзбеклари пойтахтга боришга ботинмай, орқага қайтганларини эшитиб, қаноат ҳосил қилади. Хавф вақтинча бартараф қилинади.

Улуғбек 1427 йил мағлубиятидан катта руҳий зарба олган кўринади, чунки кейинги бир неча йил давомида мўғуллар ҳам, ўзбеклар ҳам Мовароуннаҳрга бир неча марта ҳужум қилганларида у бирор марта ўзи бошчилик қилиб қақшатқич зарба беришга отланмайди. Фақат 1434 йили Мўғулистонга юборган қўшини ғалаба билан қайтади ва бир неча минг асирларни олиб келади. Бу ҳодиса мўғулларга шунчалик таъсир қилдики, улар бундан кейин Мовароуннаҳрга хуруж қилишга ботинмайдилар.

Дашт ўзбеклари билан Улуғбекнинг муносабати бироз оғир бўлди. Улар аввалига Темурийлар мулкига хуруж қилишга айтарли ботинмасалар ҳам, Шоҳрухнинг ўлимидан кейин Абулхайрхон даврида кучайиб, Туркистонгача бўлган ерларни ўз мулкларига қўшиб оладилар. Кейин то Улуғбекнинг ўлимигача шу чегара сақланади.

Бундан кейин Улуғбек Дашт ўзбеклари билан ҳам, Жета мўғуллари билан ҳам у ёки бу даражада муваффақиятли сиёсат олиб боради. Гоҳо, ташқи душманлар, ҳатто салтанатнинг пойтахти Самарқанд остоналаригача кириб келганларида ҳам бунинг ё ҳарбий, ё сиёсий чорасини топади. Аммо Улуғбекнинг ўз ҳаёти учун ҳам, мамлакатнинг равнақи ва мустақиллиги учун ҳам энг хавфли душман ташқи душман эмас, балки Улуғбек ва унинг фарзандлари, умуман, Темурийлар хонадони орасидаги низодан иборат ички душман бўлди. Низонинг асосий сабаби эса салтанат тахти учун кураш эди.

Улуғбек Шоҳрух тириклигида унинг ҳузурига Ҳиротга фақат меҳмон сифатида борарди. Шоҳрух

эса бутун Темур меросининг буюк амири саналарди. Шоҳрух ҳам отаси Темур каби кўзи очиқлигида васиятнома ёзиб, аниқ валийаҳдни тайинламаган эди. Улуғбек отаси билан учрашган кезларида мерос тўғрисида сўз очмасди; балки у тўнғич ўғил бўлгани учун бу масала хусусида кўнгли тўқ бўлгандир, чунки у валийаҳдлик даъво қилишга ҳақли эди. Лекин Шоҳрух саройида унинг хотини Гавҳар Шод бегимнинг мавқеи жуда баланд бўлиб, у ҳатто эрининг давлат ишларига таъсир ўтказа олар эди. Гавҳар Шод бегим Бойсунқорнинг 1417 йил 17 июнида туғилган Алоуддавла исмли ўғлини жуда севарди. Лекин уни валийаҳд деб эълон қилишга ботинмас, чунки малика Улуғбекдан ва айниқса, унинг манфаатларини Ҳиротда ҳимоя қилиб турган ўғли Абдуллатифдан қаттиқ ҳайиқар эди. Ундан ташқари, Шоҳрухнинг 1402 йили туғилган кенжа ўғли, Балхнинг ҳокими Муҳаммад Жўки ҳам тахтга даъвогарлик қилиши мумкин эди. Шоҳрухнинг ўзи ана шу ўғлини ворис дейишга мойил эди. Лекин ҳокимиятни аслида ўз қўлида ушлаб турган Гавҳар Шод шу амирзоданинг онаси бўлса ҳам ўғлини девон ишларига ҳеч аралаштирмасди, бу ишларда кўпроқ Алоуддавла билан Абдуллатиф иштирок этардилар. 1444 йили Шоҳрух қаттиқ бетоб бўлади ва Ҳиротда султон ўлади, деган хабар тарқалади. Муҳаммад Жўки тезда Балхдан Ҳиротга келади ва Гавҳар Шод бегимнинг буйруғи билан амири лашкар Жалолуддин Ферузшоҳ амирзода Алоуддавлянинг валийаҳдлигига байъат келтирганини¹ эшитади ва қаттиқ ранжийди. Лекин шу пайт Шоҳрух тузалиб, Муҳаммад Жўки тўсатдан ўлади. Энди бундан буён Улуғбек Шоҳрухнинг тирик қолган биргина ўғли бўлиб, шунинг учун бўлса керак, Гавҳар Шод бошчилигидаги сарой аҳли Алоуддавляни валийаҳд деб эълон қилишга ботинмайдилар.

¹ *Байъат келтирмоқ* – валийаҳднинг амирлигини (шоҳлигини) тан олиб, қасамёд қилмоқ.

1446 йилнинг охирида Шоҳрух ҳаётидаги охириги ҳарбий юришни қилади. Форс ва Ироқи Ажамда Бойсунқорнинг ўғли амирзода Султон Муҳаммад бобосига қарши қўзғолон кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб олган, Шерозни қамал қилган эди. Алоуддавла Ҳиротда қолиб, Гавҳар Шод ва Абдуллатиф Шоҳрух билан бирга Фарбга юришга кетган эди. Шоҳрух деярли қаршиликка учрамайди ва қўзғолончилар қаттиқ жазоланади. Шоҳрух қишлаб турган ерида яна касал бўлади ва ҳижрий 850 йил 25 зулҳижжада (1447 йил 13 март куни) вафот этади.

Гавҳар Шод бегим Улуғбекка манзур бўлар деб, аслида эса уни гафлатда қолдириш мақсадида Абдуллатифга лашкарнинг бош амирлигини тортиқ қилади. Абдуллатиф бўлган воқеалар ҳақида тезда отасига элчи юборади, ўзи эса аввалги ўрни – баронғорда лашкарнинг қалбига, хожа аламбардор ёнига боради. Гавҳар Шод ҳам хуфиёна элчисини Ҳиротга, Алоуддавла ҳузурига юборади. Улуғбек хабар етиши биланоқ, ўз черикларини йиғиб, Амударё тарафига йўл олади. Абдураззоқ Самарқандийнинг гувоҳлик беришича, Улуғбек Шоҳрухнинг барча ерлари ягона ворис сифатида унга ўтиши керак, деб ҳисоблаган. Лекин кейинги воқеалар шуни кўрсатадики, Улуғбек ўшандай деб ҳисоблашга ҳақли бўлган эса-да, бу унинг асосий мақсади бўлмаган кўринади. У кўпроқ мамлакатни талон-торождан, парчаланишдан сақламоқчи бўлган ва шунинг учун жанг қилмасдан муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилган. Улуғбекдан олдинроқ Муҳаммад Жўкининг ўғли Абу Бакр Мирзо Амударёдан ўтади. Муҳаммад Жўки ўлганидан сўнг унга қарам бўлган Балх вилоятининг ерлари унинг икки ўғлига бўлиб берилади. Катта ўғли – 1422 йили туғилган Муҳаммад Қосимга Балхнинг ўзи тегади, кичик ўғли – 1427 йили туғилган Абу Бакрга Амударёдан шимолдаги ерлар: Хутталон, Арҳанг ва Соли Сарой тегади. Лекин Шоҳрух вафотидан сўнг, у акасининг ерлари Балх, Шибирғон, Қундуз ва Боғлонни ҳам босиб олади. Улуғ-

бек мирзо Абу Бакрни ўз ўрдасига чақиради ва унга ўз қизини беришини ваъда қилади. Шу йўл билан у беҳуда қон тўкилишининг олдини олади. Лекин Абу Бакр бўлажак қайнотасининг ўрдасида қандайдир давлат миқёсидаги ифвогарчиликда айбланади ва ҳибсга олиниб, Самарқанддаги Кўксарой қалъасига қамалади ва у ерда ўлдирилади. Улуғбек Амударёдан ўтиб, Балхга келади ва у ерда Абдуллатифнинг енгилганлиги ҳақидаги хабарни эшитади.

Абдуллатиф Шоҳрухдан кейин лашкарнинг бош амири бўлиб, ички исёнкор ва хоинлар билан курашишига тўғри келади. Бойсунқорнинг 1422 йили туғилган ўғли Абу-л-Қосим Бобур ва Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султон лашкардан ажралиб, унинг ўғруқига босқин қиладилар, сўнг Хуросонга қочадилар. Абдуллатиф қаттиқ жазолар билан лашкарнинг қолган қисмида тартиб ўрнатади ва Шоҳрух ўлимининг учинчи куни лашкарни шарқ тарафга олиб юради. Улуғбекнинг тахминича, Абдуллатиф лашкарини Хуросоннинг ғарбидан шимол – Насо ва Абивард орқали Самарқандга Шоҳрухнинг жасадини ҳам бирга олиб келиши керак эди. Лекин Абдуллатиф Раъй ва Симнон орасидалигида Гавҳар Шод билан унга маслакдош тархонларни ҳибсга олишга буйруқ беради. Дамғонни у жанг билан олади. Бистамга келганида Гургонда Дашт ўзбекларига қарши қўйилган чериклар Абул Қосим Бобурга бўйсунганларини ва Бобур Мозандаронни босиб олганини эшитади. Демак, бу тарафдан Абдуллатиф учун Самарқанд йўли берк эди. Абдуллатиф шарққа юришини давом этиб, Нишопурга етиб келади ва бу ерда Алоуддавланинг аскарлари Машҳадни ишғол этганини эшитади.

Алоуддавла Улуғбекдан кўрққанлиги туфайли Шоҳрух вафот этгач ўзини хоқон деб эълон қилишга ботинмайди. Лекин Абдуллатифнинг ҳаракатлари ва айнақса, унинг Гавҳар Шод бегимни ҳибс қилганини эшитганидан сўнг Алоуддавла тахт учун курашни бошлайди. Аввалига у Шоҳрухнинг хазинасини аскарлар-

га улашиб беради ва Машҳадга куч юборади. 1447 йил 29 апрелида Алоуддавнинг аскарлари Нишопур яқинида Абдуллатифга қўққисдан хужум қилади ва уни енгиб, ҳибсга олади. Гавҳар Шод ҳибсдан бўшатилади ва у ҳибсдаги Абдуллатифни ўзи билан Ҳиротга олиб кетади. У Ҳиротга келтирилиб Ихтиёриддин қалъасига қамалади. Шоҳрухнинг жасади Ҳиротда Гавҳар Шод мадрасасидаги Бойсунқор даҳмасига дафн қилинади. Бундан кейин Ҳирот лашкарлари Алоуддавла бошчилигида шимоли-шарққа, Улуғбекка қарши юради.

Бу хабарлардан огоҳ бўлган Улуғбек лашкарбошиларининг маслаҳатига кўра, жангдан воз кечади ва Алоуддавла билан музокарага ўтади. У томонидан музокарага юборилган садр Низомиддин Мирак Маҳмуд Алоуддавлага Улуғбек унга ўғлидек қарашини ва Ҳиротга юриш нияти йўқлигини айтади. Ўз галида Алоуддавла ҳам урушни давом эттиришга иложи йўқ эди, чунки Темурийлардан яна бири — Абул Қосим Бобур унинг Жом яқинидаги қоровул тўдасини енгиб, энди Ҳиротга ғарбдан таҳдид қилаётган эди. Шу сабабли битим тузилиб, икки давлат ўртасидаги чегара Мурғоб бўйлаб ўтадиган бўлади. Битим бўйича Абдуллатиф ҳибсдан озод қилиниб, отаси олдига юборилади ва у Балх ҳамда Амударёнинг иккала тарафидаги унга тобеъ бўлган ерларнинг амири этиб тайинланади. Ўша йили Алоуддавла билан Абул Қосим Бобур ўртасида ҳам битим тузилиб, уларнинг мулклари орасидаги чегара Кучан ҳисобланадиган бўлди.

Лекин тинчлик узоққа чўзилмади. 1447/48 йил қишидаёқ Абдуллатиф билан Алоуддавла ўртасида ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетди. Битимга кўра, Алоуддавла фақат Абдуллатифни озод қилиб, у билан бирга ҳибсга олинган унинг навқарларини озод этмаган эди. Ундан ташқари, Мурғоб яқинидаги чегаравий Чечакту мавзесида Абдуллатифга қарши Нишопурда жанг қилган унинг душмани мирзо Солиҳ (Пир Муҳаммаднинг ўғли, Умар Шайхнинг невараси) турарди. Ана

шуларни эътиборга олиб, Абдуллатиф Алоуддавла билан жанг қилишга қарор қилади. Биринчи ҳужумдаёқ мирзо Солиҳ енгилиб Ҳиротга қочади. Бунга жавобан Алоуддавла Абдуллатифнинг навкарларини қатл қилдиради ва тезда Балхга ҳужум қилади. Абдуллатиф чекинишга мажбур бўлиб, отасидан ёрдам сўрайди. Улуғбек дарҳол Алоуддавлага элчи юбориб, унга танбеҳ тарзида, Абдуллатифнинг ҳаракатлари хусусида дарров уруш бошламасдан Самарқандга шикоят қилиш керак эди, дейди. Улуғбекнинг талаби билан Алоуддавла Ҳиротга қайтади ва ҳар эҳтимолга қарши ҳужумни даф этишга ҳозирлик кўриб туради. Чечактуда истеҳком қурдиради.

1448 йилнинг баҳорида Абдуллатиф билан биргаликда Улуғбекнинг ўзи жангни бошлайди. Ота-бола 90000 кишилиқ черик тўплашади. Алоуддавла ҳам куч тўплайди. Ҳиротдан 14 фарсах масофадаги Гарноб деган жойда жанг бошланади. Бу жанг Улуғбекнинг тўла ғалабаси билан тугайди. Алоуддавла аввал Машҳадга, сўнг Кучанга қочади ва у ерда акаси Бобурнинг олдида паноҳ топади. Ҳиротга мағлубият тўғрисидаги хабар келгач, у ерда қолган вазир, лашкарбошилар ва Гавҳар Шод бегим шаҳарни ташлаб қочадилар. Улуғбек фақат Нарату кўрғонида ва Ҳиротдаги Ихтиёридин қалъасида биров қаршилиқка учрайди; қалъани Абдуллатиф енгади. Улуғбек юришни ғарб тарафга давом эттиради ва ҳеч қаршилиқсиз Машҳадни олади, лекин Имод қалъасини ишғол қилолмайди. Шундай бўлса ҳам у юришни давом эттираверади. Радконда унга Бобурнинг элчилари учрайдилар; улар Бобур Улуғбекни ўз хоқони деб билишини, хутбага унинг номини киритишга ва унинг номидан танга пуллар зарб этишга рози эканлигини айтадилар. Улуғбек уларни илтифот билан қўйиб юборади ва ҳарбий ҳаракатини давом эттираверади. У Исфарионга етганида, у ерда 20 кун тўхтади ва бу ердан Абдуллатифни Бистом ва Астрободга юборади. Бобур қочиб Дамғонга етганида Улуғбек Ибришам дарёсининг кўпригидан орқага,

Машҳадга қайтди, деган хабарни олади. Абдураззоқ Самарқандий Улуғбекнинг бу орқага қайтишини чекиниши ва катта хатоси дейди, чунки унинг душманлари Алоуддавла билан Бобур Ироққа қочишга ҳозирланиб турган эдилар ва агар Улуғбек юришни яна биров давом эттирса, уларнинг бутун мулки унинг қўлига ўтиши мумкин эди. Албатта, Абдураззоқ Самарқандий тарихчи сифатида ўз китобида хоҳлаган фикрини айтиши мумкин эди. Лекин Улуғбекни тезда орқага қайтишга мажбур қиладиган сабаблар бор эди. Мовароуннаҳрга шимолдан Дашт ўзбеклари ва шарқдан мўғуллар хавф солиб турган бир пайтда пойтахт ва мамлакатни узоқ муддат султонсиз қолдириб бўлмас эди.

Хуросонга юриш Улуғбек билан ўғли Абдуллатиф ўртасига шундай совуқчилик туширадики, тез кунда у душманлик тусини олади. Тарноб яқинидаги жангда Улуғбек жавонғорни Абдуллатифга ва баронғорни кичик ўғли Абдулазизга топширади. Жангнинг ғалаба билан тугашига кўпроқ Абдуллатиф ўз баҳодирлиги билан ҳисса қўшган бўлса ҳам Улуғбек атроф вилоятларга ғалаба тўғрисида юборган ёрлиқларида ғалабани Абдулазиз номи билан боғлайди. Ҳиротда эса Абдуллатиф бундан ҳам кўпроқ таҳқирланади. Шоҳрух даврида Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъаси Абдуллатифнинг мулки ҳисобланар эди. 1446 йили у бобоси Шоҳрух билан ғарбга юришга кетаётиб, мол ва бойликларини ҳамда 200 туман (1 туман 10000 тилла) нақд пулини бунда қолдирган эди. Хуросонга юришда қалъани Абдуллатиф енгиб олган бўлса ҳам Улуғбек унинг ичидаги бойликларни ўғлига олдиртирмайди. Бобосининг даврида Ҳиротнинг «кабири» бўлиб юрган Абдуллатиф отасининг даврида мажбуран унинг «сағири» бўлади. Лекин, афсуски Абдуллатиф отасининг унга қилаётган муносабати чуқур бир сиёсат эканини тушуниб етолмади. Улуғбек ўғлига бўлган муносабати билан ҳиротликларга энди Ҳиротдаги аҳвол Шоҳрух давридагидек бўлмайди ва бу ернинг «кабир-

лари» ҳам энди «сағир» бўлажак ва яна Темурнинг давридагидек Ҳирот иккинчи даражалик ва Самарқанд пойтахт сифатида биринчи даражалик шаҳар бўлажак, демоқчи бўлган чамаси.

Улуғбекнинг Ибришам дарёсидан қайтишини Абул Қосим Бобур ҳам чекинишдек англаб, унда яна Дамғондан шарққа йўлланиш истагини уйғотади, афтидан у анча куч тўплаган кўринади, чунки бу кучдан чўчиган Абдуллатиф Бистомдан Нишопурга шунчалик тез чекинадики, ҳатто манзилларнинг бирида болобони билан бирга байроғини ҳам қолдиради. Нишопурда Абдуллатиф қаттиқ оғриб қолади, лекин Улуғбекнинг одамлари унга Абдуллатиф айёрлик қиляпти ва отасига бирор фисқ тайёрляпти, деб етказдилар. Улуғбекнинг амри билан ўғли Машҳадга келтирилади, лекин замбилда. Ўғлини шу ҳолда кўрганидан кейингина Улуғбек унга Абдуллатиф ҳақида бўҳтонлар айтилганига ишонади. Улуғбек ўша йилнинг ноябригача Машҳадда қолади, сўнг Нарату қалъасидаги булғоқ ҳақида эшитгач, Ҳиротга қайтади, Машҳадни эса Абдуллатифга қолдиради.

Бу гал ғалаённинг сабабчиси туркман шаҳзодаси Ёрали бўлди. У Қора Қўюнли сулоласидан Султон Искандарнинг ўғли бўлиб, 1432 йили отасидан қочиб Ширвоншоҳнинг ҳузурига келган ва у ердан Журжон денгизи орқали Шоҳрухга юборилган эди. Ўша йилнинг кузида у Ҳиротда бир янги ихтиро қилинган 400 ман тошни ота оладиган манжаниқни синовда иштирок этади; унинг ҳусни синовда ҳозир бўлган оломонга қаттиқ таъсир этади. Буни кўрган Шоҳрух Ёралини қамаб, Самарқандга юборади, у ерда шаҳзода 1448 йилгача туради. Номанум сабабларга кўра, Хурросон юришида Улуғбек уни бирга олиб юради ва Нарату қалъаси олинганидан кейин уни ўша ерга қамайди; шу қалъага Ҳиротдан Гавҳар Шод билан бирга қочган, Улуғбекнинг аскарлари ҳибсга олган амири лашкар Султон Абу Саъид ҳам қамалган эди. Султон Абу Саъиднинг одамлари ичига арра беркитилган катта

бир нонни қалъага киритадилар. Султон Абу Саъид билан Ёрали ўз кишанларидан арра ёрдамида қутуладилар, қамоқ қоровулларини ўлдириб, қалъани ва ундаги бутун бойликларни қўлга киритадилар. Сўнг қўлга киритилган бойликлар билан ўзларига маслакдошларни сотиб олиб, тўғри Ҳиротга юрадилар, бу пайт шаҳарни Улуғбек номидан Боязид парвоначи бошқарар эди. Лекин унинг кучи кам бўлиб, душманга қаршилик кўрсата олмайди ва душман шаҳарни қамал қилади. Қамал бошланганига 17 кун бўлганида Улуғбек ўз лашкари билан Ҳиротга етиб келади, душман Нарату қалъасига чекинади.

Улуғбек Ҳиротда бир неча кун туради; ўғли Абдуллатиф ҳам келиб, унга қўшилади. Худди шу пайт ўзбек хони Абулхайр мамлакатда Улуғбек ва унинг ўғилларининг йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга хуруж қилади. У ҳатто Самарқанд деворларига яқин келиб, шаҳар атрофини талайди.

Улуғбек отаси Шоҳрухнинг жасади ва Гавҳар Шод мадрасасида Шоҳрух қолдирган бойликларни олади ва тезда Ҳиротдан Самарқандга кетади, Ҳиротда эса Абдуллатифни қолдиради. Улуғбек йўлда душманлар ҳужумига ва катта талафотларга учраб, Бухорогача етиб келади ва ўша йил қишининг қолган қисмини шу шаҳарда ўтказади. Бу ердан Шоҳрухнинг жасадини Самарқандга юборади ва у Темур мақбарасига дафн этилади. Абдуллатиф эса Ҳиротда қалъада эди. Улуғбек кетганидан 15 кун кейин у шаҳарда бутунлай тартиб ўрнатиб, Андхўй орқали Амударёга, отаси ҳузурига боради. Аскарлар дарёдан ўтиб бўлгач, Улуғбек Абдуллатифга ўз мулки Балхга борсин, деган буйруқни беради.

Бу пайтда Хуросон ва Ҳирот Абул Қосим Бобурнинг қўлига ўтади. 1448 йил охиридаги воқеалар аскарлар, эл ва улусда Улуғбекка нисбатан катта норозилик уйғотади. Шундай бўлса ҳам у баҳор келиши билан Хуросонга юришни қасд қилади. Лекин тақдир тақозосига кўра, ўғли билан жанг қилишига тўғри келади.

Ўша пайт Абдуллатифнинг мулки — Балх вилояти анча улкан бўлиб, майда амирлик ва бекликлардан иборат эди ва уларни Темурийлар хонадонига мансуб шахслар бошқарарди. Шундайлардан бири Мироншоҳ исмли мирзо 1449 йил баҳорида қўзғолон кўтарди. Абдуллатиф қўзғолонни бостиради ва мирзони ўлдиради ҳамда унинг ёнидан Улуғбекка туҳмат қилувчи бир хатни топади. Шундан кейин Абдуллатиф отасидан буткул оғиб, Амударёдаги кемаларни ўзига олади ва ўз мулкида Улуғбек фойдасига олинадиган тамға солиғини бекор қилади.

Улуғбек ўғли Абдуллатифга қарши лашкар тортишга мажбур бўлади ва пойтахтда кичик ўғли Абдулазизни қолдиради. Улуғбек аскарлари орасида мирзо Иброҳимнинг 1433 йил 19 мартада туғилган ўғли Абдулла ҳам бор эди. Отаси вафотидан кейин (1435 йил 4 май) Абдулла Форс вилоятининг ҳокими ҳисобланарди. 1447 йили Шоҳрух аскарлари кетганидан сўнг Форс Султон Муҳаммаднинг қўлига ўтади. Абдулла шарққа кетишга мажбур бўлиб, 1448 йили Алоудавланинг аскарида эди. Лекин Тарноб ёнидаги жангдан аввал Улуғбекнинг тарафига ўтади. Улуғбек унга қизларидан бирини никоҳлаб беради.

Улуғбек билан Абдуллатифнинг лашкари узоқ муддат дарёнинг иккала соҳилида бир-бирига рўпара турдилар. Иккала лашкар тарафидан ҳам ҳар хил тўдалар дарёни кечишга ҳаракат қиладилар ва кичик тўқнашувлар бўлиб туради. Бундай тўқнашувлар кўпинча Абдуллатифнинг фойдасига ҳал бўларди. Ана шундай тўқнашувларнинг бирида Абдулла Абдуллатифнинг қўлига тушади. Шу пайт Улуғбекнинг аскарида ўғли Абдулазиз Самарқандда аскар амирларининг оилаларини сиқув қилаётганмиш, деган овоза тарқалади. Амирлар шунчалик қаҳр ва ғазабга тўладикки, ҳатто улар Улуғбекни тутиб, Абдуллатифга топшириши хавфи туғилиб қолди. Улуғбек тезда Абдулазизни койиб ва уришиб хат ёзади ва бу билан амирларни бироз тинчитади. Лекин бу пайт Самарқандда каттароқ хавф юзага

келади. Шунинг учун Улуғбек пойтахтга қайтишга мажбур бўлади.

Самарқандда Абу Саъид исмли Темурий мирзо зухур қилиб, атрофига тарафдор ва маслакдошларини тўплаб Абдулазиз ва демак, Улуғбекка ҳам қарши чиқади. Уни руҳоний доиралар, айниқса Бухорода, қаттиқ қўллайдилар.

Улуғбек келиб Самарқандда тартиб ўрнатади. Абу Саъид чўлга қочади. Бундан кейин Улуғбек ўзи билан бирга Абдулазизни олиб, яна Абдуллатифга қарши жангга кетади; Самарқандда ҳоким қилиб Мироншоҳ қавчинни қолдиради. Бу орада Абдуллатиф Амударёдан ўтиб, Термиз ва Шаҳрисабзни ишғол қилиб, пойтахтга яқинлашиб келаётганида, Улуғбек қолдирган аскар тўдалари ҳам унга қўшиладилар. Ота-бола лашкарлари ўртасидаги жанг Самарқанд атрофидаги Дамашқ қишлоғи яқинида содир бўлади. Бу воқеа 1449 йил сентябрида юз беради. Улуғбекнинг аскарлари енгилади; у шаҳар қалъасига кирмоқчи бўлганида Мироншоҳ қавчин уни киритмайди. Улуғбек ўзи билан Абдулазизни олиб, бир неча навқарлар билан бирга шимолга йўл олади ва Шоҳрухия қалъасига яқинлашиб келади. Лекин қалъа кутвали Иброҳим исмли мамлук, уни қалъага киритмайди ва ҳатто уни тутиб Абдуллатифга топширмоқчи ҳам бўлади. Шундан кейин Улуғбекнинг ўзи Самарқандга келиб, Абдулазиз ва навқарлари билан бирга Абдуллатифга таслим бўлади. Абдуллатиф аввалига отасига Маккага ҳаж қилишга ижозат беради ва унга ҳамроҳ қилиб бир ҳожи амир Муҳаммад Хусравни юборади. Шу вақтнинг ўзида Абдуллатиф отасидан хуфиёна қозиларни тўплаб, унинг устидан ҳукм чиқаради. Лекин ташқаридан қараганда, у ўзини гўёки бу можароларга аралашмаётгандек қилиб кўрсатади. Қашшоқланиб қолган Чингизий бир шахс хон этиб тайинланади; Абдуллатиф томонидан юборилган Аббос исмли кимса унинг олдида тиз чўкиб қасосига ёрдам беришни сўрайди. Хун талаб бўлган яна бошқа шахслар ҳам ҳозир бўлади. Аббос отаси

Улуғбек томонидан қатл қилинганлигини ва шариятга кўра унинг қасос олиш ҳуқуқини тан олиншини сўрайди; «хон» шарият бўйича қилинадиган барча нарсаларнинг бажарилишини буюради, руҳонийлар томонидан фатво ёзилиб, унга қози Мискиндан ташқари барча имомлар муҳр босадилар.

Улуғбек ҳажга ҳожи Муҳаммад Хусрав билан бирга кетади. Йўлда унинг кўнгли очиқ ва руҳи тетик эди. Улар бироз йўл юрганидан кейин уларни сулдуз уруғидан бир чигатой турк қувиб етади. У хоннинг номидан Улуғбекнинг саёҳатига тайёргарчилик тугагунига қадар қўшни қишлоқда тўхтасинлар деб буюради; у яна айтадики, гўё Улуғбек шундай ҳаж қилиши керакки, бу «каттаю кичик, турку тожикка» манзур бўлсин эмиш. Улуғбек бундан қаттиқ ранжиган бўлса ҳам қўшни қишлоқда тўхташга мажбур бўлади ва у ердаги бир уйга киради. Куз бўлса ҳам ҳаво жуда совуқ эди. Улуғбек ўт ёқиб гўшт қайнатилишини буюради. Оловнинг бир учқуни унинг тўнига тушиб, бир қисмини куйдиради; Улуғбек оловга қараб: «Сен ҳам билдинг!» дейди. Сўнг унинг миясига қора фикрлар келиб, авзоини бузади. Ҳожи унга таскин бериб, кўнглини ёритишга ҳаракат қилади. Шу пайт тўсатдан эшик очилиб, кўзларига қон тўлган Аббос билан яна бир шахс кириб келади. Аббосни кўриши билан Улуғбек беихтиёр унга ташланиб, кўкрагига бир мушт уради. Аббоснинг ёнидаги киши Улуғбекни ушлаб унинг елкасидаги олтой пўстинини ечади. Аббос арқон келтириш учун кетади; Улуғбек таҳорат қилиб олсин деб ҳожи эшикнинг занжирини солиб қўяди. Аббос қайтиб келганида Улуғбекнинг қўллари боғланиб, ташқарига чиқариб қўйилган эди; ҳожи билан Улуғбекнинг бошқа йўлдошлари турли бурчакларга бекиниб олишади. Аббос Улуғбекни фонус ёнига ўтказди ва қиличининг бир зарби билан бошини танасидан жудо қилади. Бу ҳодиса ҳижрий 853 йил 8 рамазон (милодий 1449 йили 25 октябрь) куни содир бўлган эди.

Абдуллатиф отасидан ташқари укасини ҳам ўлдиртиради; Абдулазиз отасидан икки ёки уч кун кейин ўлдирилади. Лекин бу гал ҳеч қандай қозилар ҳукмининг кераги ҳам бўлмайди. Бу ҳақиқий қотиллик эди. Абдуллатиф Улуғбек амирларидан тўрт кишини ҳам қатл қилдиради. Мирзо Абдулла ва Абу Саъидни ҳам бир амаллаб қўлга тушириб, қамаб қўяди. 1449 йилнинг охирига келиб Абдуллатиф ўзининг Мовароуннаҳрдаги ҳокимиятини деярли ўрнатиб бўлган эди; ҳатто Дашт ўзбеклари ҳам Мовароуннаҳрга хуруж қилишга ботинмай қоладилар. Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, улар авваллари қишда Самарқандга беш фарсах масофагача яқинлашиб келган бўлсалар, энди Абдуллатифдан қўрқиб, шаҳардан юз фарсах нарида турадилар.

1449/50 йилнинг қишига келиб, Самарқанддаги ҳаёт бутунлай бошқача тус олди. Агар Улуғбек, асосан аниқ фанлар, маданият ва маърифат билан шуғулланган ва руҳонийлар унча мавқега эга бўлмаган бўлса, Абдуллатиф даврига келиб, Самарқандда руҳонийлар ва дарвешлар юзага чиқади. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмай, Улуғбекка содиқ қолган амирлар тил бириктириб, ҳижрий 854 йил 25 рабиул аввал (милодий 1450 йил 8 май) жума кuni Самарқанд девори ташқарисида хандақ бўйида Абдуллатифни қатл қиладилар ва тахтга мирзо Абдуллани ўтказадилар.

Энди Улуғбекнинг хотинлари ва фарзандлари ҳақида тўхталамиз.

Биринчи хотини — Ўте бегум, Муҳаммад Султоннинг қизи; унга Улуғбек 1404 йили уйланган. У 1412 йили 19 августда қиз туғади, унга Ҳабиба Султон исми ва Хонзода бегум унвони берилади. Лекин бу қиз икки йилдан кейин вафот этади. Бундан кейинги туғилган қизига ҳам худди шу исм ва унвон берилади. Ўте бегум 1419 йилда вафот этади.

Иккинчи хотини — Оқ Султон хониқа, Султон Маҳмудхоннинг қизи.

Учинчи хотини — Ҳусн Нигор хониқа, Халил Султоннинг қизи.

Булардан ташқари, Улуғбекнинг ушбу канизақлари ҳам бор эди:

1. Рокия Султон хотун, Улуғбекнинг Оқбош ва Султонбахт исмли қизларининг онаси.

2. Меҳр Султон, Сарибуга ўғли Тўкалнинг қизи.

3. Давлатбахт Саодат, Баён кўкалдошнинг қизи; Улуғбекнинг Қутлуғ Туркон ого исмли қизининг онаси.

4. Давлат Султон, Хонд Саъиднинг қизи.

5. Бахти, ўзбек Қасунийнинг қизи.

6. Давлатбахт, Шайх Муҳаммад барлоснинг қизи.

Улуғбекнинг Робиъа Султон бегум исмли қизи бўлиб, у қайси онаданлиги номаълум. Бу қизи ўзбек хони Абулхайрга хотин бўлади. У Туркистонда дафн этилган; мақбараси ҳозир ҳам мавжуд.

Улуғбекнинг ўғиллари ҳам қайси онадан эканлиги аниқ маълум эмас. Улар қуйидагилардир:

1. Абдулло, 1420 йили туғилган ва ёш вақтида вафот этган.

2. Абдураҳмон, 1421 йили Бухорода туғилган, 1432 йили Самарқандда вафот этган.

3. Абдуллатиф, падаркуш; туғилган йили номаълум, лекин 1437 йили суннати қилинган. У икки ўғил кўрган бўлиб, улар ҳам отаси каби 1457 ва 1464 йиллари ўлдирилган.

4. Абдулазиз, бунинг туғилган йили ҳам номаълум, лекин Абдуллатифдан ёшроқ бўлган.

Улуғбек икки тирик қолган ўғлидан кўпроқ Абдулазизни севарди ва эрқалатарди. У эрқа ўсганлиги туфайли давлат ишларига анча ноқобил ва ношуд эди. Шунинг учун 1449 йили Самарқанддаги низонинг сабабчиси бўлди, бу низо пировардида отасининг ўлимига олиб келди. Абдуллатиф укасидан тубдан фарқ қиларди. У давлат ишларида катта амакилари Умаршайх, Мироншоҳ, Халил Султон ва катта бобоси Темурга кўпроқ ўхшарди. Илмга иштиёқи билан эса отасига ўхшарди ва анчагина ақл-идрок соҳиби эди. Агар Улуғбек умрининг охириги 2—3 йилида хатоларга йўл

қўймай, кўпроқ катта ўғли Абдуллатифга ёндашиб ва у билан маслаҳатлашиб иш тутганида, балки унинг ўзининг ва ўғилларининг тақдири, пировардида бизнинг тақдиримиз ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкин эди. Лекин Улуғбек Абдуллатифни ўзидан доимо четлатиши, унга яхши эътибор бермай, таҳқирлаши натижасида Абдуллатиф падаркушликка бориб етди. Мовароуннаҳрда шу 1449/50 йиллардан бошланган парокандалик охирида мамлакатнинг парчаланиб кетишига ва қуллик кишанига боғланишига олиб келди.

МАДАНИЯТ, ИЛМ-МАЪРИФАТ. ЗИЖ

Темур, Улуғбек ва умуман, Темурийлар даври Мовароуннаҳр ва Хуросонда фан ва маданият тарихи нуқтаи назаридан ниҳоят муҳим бир тарихий даврни ташкил қилади. Бу масалага ҳаққоний ёндашиш эса ҳозирги кунда мустақиллик туфайли ўтмиш тарихга қизиқиш оммавий бир тус олаётган пайтда муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбекнинг энг хайрли ишларидан бири — бир вақтнинг ўзида учта шаҳарда — Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадраса, яъни ўша даврнинг олий ўқув юрғларини барпо этганлигидир. Самарқандда бунинг учун у бозор майдонини танлайди ва 1417 йили бу ерда мадраса қурилишини бошлаб, уни 1420 йили тугатади. Деярли шу вақтнинг ўзида Бухоро ва Ғиждувондаги мадрасалар қурилиб битказилади. Самарқанддаги мадраса қурилган ерни у Регистон деб атайди. Кейинги ўзбек ҳукмдорлари Регистон майдонида Тиллакори ва Шердор мадрасаларини барпо этадилар. Кейинчалик Улуғбек Самарқандда яна бир мадраса барпо этади. Бу гал мадрасани у Гўри Амир ансамбли таркибида — унга кираверишда, ўнг тарафда барпо этади. Бу мадраса XVI аср ўрталарида ҳам ишлаб турган. Темур, Шоҳрух, Улуғбеклар даврида Марказий Осиёнинг барча ҳудудида, Жанубий Қозоғистонда (Туркистон), Афғонистон ва Шимолий ҳамда Шарқий

Эронда «темурий» услубидаги масжид ва хонақоҳлар барпо этилади. Бундай қурилишлар Ҳусайн Бойқаро ва Бобур даврида ҳам олиб борилади. Шуниси диққатга сазоворки, «темурий» меъморчилик услубини Бобур Ҳиндистонга ҳам олиб боради. Лоҳур, Пешовар, Карочи, Агра, Деҳли ва бошқа ҳиндупок шаҳарларидаги кўплаб қадимий обидалар ана шу услубда қурилган.

Энди Улуғбекнинг билими ва илмий фаолияти хусусида тўхталайлик. Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ҳақида ҳеч қандай хабар етиб келмаган. Шунинг учун унинг болалик даврида олган маълумоти ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин. Биз юқорида айтганимиздек, Улуғбек болалигида бувиси Сарой Мулк хоним тарбиясида бўлган. Албатта, биз бу аёл ўзининг севимли набирасига ўқув, ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртақларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Ёш мирзонинг отабеги Шоҳ Малик унга, асосан, ҳарбий ва сиёсий тарбияни берган бўлиши мумкин. Лекин Улуғбекдаги астрономия ва математикага бўлган юксак иштиёқни бу шахслар уйғотганлиги амримаҳол. Улуғбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темур саройидаги энг нуфузли олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик ўзининг асосий асари бўлмиш «Зиж»ида Қозизода Румийни «устозим» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам Қозизода, юқорида айтганимиздек, 1360 йилга яқин туғилган бўлиб, 20–25 ёшлари атрофида, яъни Улуғбек туғилмасиданоқ Темурнинг тасарруфига ўтади. Натижада Улуғбек, ўсмирлик чоғидаёқ Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида бўлади. Шу сабабли унинг ҳаётида бу фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек Самарқандда ҳоким бўлиши билан, Ҳиротда ўз атрофига руҳонийларни тўплаб олган отаси Шоҳ-

рухдан фарқли ўлароқ, Самарқандга олимларни, шоир ва меъморларни тўплайди. Лекин бундан илм-маърифат фақат Самарқандда бўлган, деган хулоса келиб чиқмайди. Ўша даврнинг етук олими Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, Самарқанд билан бир қаторда Ҳирот ҳам Шоҳрух ва Улуғбек даврида Шарқнинг йирик маданият марказига айланади. Албатта, бунда энг аввало Улуғбекнинг хизмати беқиёс каттадир. У ўз даврининг етук олимларидан бири бўлиб етишди. Улуғбек ҳокимлиги давридаги ижобий янгиликлар бутун ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. У қадимги юнон олимларидан Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Гиппарх (Иббархус) ва Птолемей (Батлимус)ларнинг асарларини ва ўз ватандошларидан Форобий, Беруний, Ибн Сино, Хоразмий ва Насириддин Тусийларнинг асарларини таҳлил қилган эди. Рус академиги В.В. Бартольднинг айтишича, «ислом оламида Улуғбеккача ҳеч бир подшоҳ олим бўлмаган». Тарихда кўп мусулмон ҳокимлари олимларга ҳомийлик қилиб, уларнинг илмий изланишларига шароитлар яратиб берганлиги маълум. Бироқ, уларнинг барчасидан фарқли ўлароқ, Улуғбекнинг ўзи жиддий астроном ва математик бўлиб, ўз атрофидаги олимлар билан ҳамкорликда ижод этган.

Улуғбекнинг ходими Фиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанддан Кошондаги ўз отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва неъматларига кўп шукурлар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори ислом подшоҳи (яъни, Улуғбек — А.А.) донишманд кишидурлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ.

Ҳақиқат шуки, аввало у кишим Куръони каримнинг аксарият қисмини ёддан биладилар. Тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлида сақлайдилар ва ёддан биладилар... Араб тилининг наҳв ва сарфини яхши биладилар ва арабчада ғоят яхши ёзадилар. Шунингдек, у кишим фикрдан

анча хабардорлар: мантиқ, маъноларнинг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У кишим риёзиёт (математика) фанининг барча тармоқларини мукаммал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кун отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (милодий 1415 йил 15–20 сентябрь) душанба куни йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни истадилар. Шунга кўра, отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қуёшнинг тақвими (ўша куни) бир даража ва икки дақиқа эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, (ҳисоб тўғрилигини) бу бандаи-бечорадан сўраб аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, хаёлий ҳисобда кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин (инсоннинг) ёдлаш қуввати заифдир ва у даража ва дақиқаларни у қадар аниқ тополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Қисқа қилиб айтмоқчиманки, у кишим бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар: «Тазкира» ва «Тухфа»дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди».

Улуғбек Мовароуннаҳрни бутун мусулмон мамлакатларининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди.

Самарқанддаги мадрасага Улуғбек тез орада мударрис ва олимларни тўплай бошлади ва шу тариқа унинг Самарқандда астрономик илмий мактаби шаклланди. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмни давом эттиришларига тўла шароит мавжудлиги учун Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улуғбек отасининг мулки Хуросоннинг Кошон шаҳридан Фиёсиддин Жамшид Кошийни келтиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олим-

ларнинг сони 1417 йилга келиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, мусавирлар, географлар бор эди. Лекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Коший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Восифийнинг айтишича, биринчи мударрис этиб Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий тайинланади. Мадраса битишига яқин қурилишда ишлаётганлар Улуғбекдан ким мударрис этиб тайинланади, деб сўрайдилар. Улуғбек жавобда бу лавозимга барча илмлардан хабардор одамни топажагини айтади. Шу ерда ғиштарлар орасида чанг-лой кийимда ўтирган Мавлоно Муҳаммад Улуғбекнинг сўзларини эшитиб, шу мансабга ўзи муносиблигини айтади. Улуғбек унга саволлар бериб, қониқарли жавоб олганидан сўнг, унинг билимларидан қаноат ҳосил қилади ва уни ҳаммомга олиб бориб чўмилтириш ва яхши кийимлар кийинтирилишини буюради. Мадраса очилишида Мавлоно Муҳаммад мударрис сифатида биринчи маърузасини ўқийди. Бунда 90 та олим ҳозир бўлган бўлса ҳам маърузани фақат Улуғбек билан Қозизода икковлари тушунадилар. Лекин асосий маърузаларни Қозизода, Улуғбек, Жамшид Коший ва кейинроқ Али Қушчилар ўқийдилар.

Улуғбек ташкил қилган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўгараги Шарқ маданияти ва фани тарихида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди. Турли халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг (Эрон) Жом шаҳрида 1414 йили туғилган бўлажак улкан шоир Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўради. У бу ерда Қозизода Румийнинг маърузаларини тинглайди, уларнинг тарбиясида бўлади. Шу тариқа ўзбек олимлари Жомийни шоир сифатида вояга етказдилар.

1420 йилга келиб, Улуғбек, Қозизода, Коший, Али Қушчилар раҳбарлигида Самарқанд илмий мактаби

шаклланиб бўлади. Улуғбек бошчилигида ва шахсан иштирокида қадимги юнон олимларининг ва илк ўрта аср мусулмон олимларининг илмий ишларини ўрганиш ва шарҳлашга киришилади. Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди.

Шуни ҳам айтиш керакки, мусулмон мамлакатларида ва умуман, ислом маданиятида аниқ фанлар, айтиқса, астрономия ва математика ниҳоят муҳим ўрин тутди. Чунки мусулмон киши қаерда бўлишидан қатъи назар, эрта тонгдан оқшомга қадар унинг учун беш вақт намоз фарзидир. Намоз юзни қиблага – Маккадаги Каъба йўналишига қараб ўқилади. Намознинг вақтлари эса ҳар бир географик кенгликда ҳам Қуёшнинг ердан баландлигига қараб белгиланади. Ундан ташқари, исломда қабул қилинган ҳижрий йил ҳисоби 354 кунни ташкил қилувчи 12 қамарий ойдан иборат бўлиб, янги ой – ҳилолни масжид минорасидан ёки расадхона тепасидан кўз билан кўриб аниқланган. Шунинг учун мусулмон кишининг ҳаёти астрономия, математика, жуғрофия, ҳунармандчилик ва меъморчиликка алоқадор бўлган қуйидаги масалаларни ҳал қилиш билан узвий боғлиқ бўлган:

1. Маҳаллий жойнинг жуғрофий координатларини аниқлаш;

2. Маҳаллий меридиан билан қибла йўналишини кўрсатувчи катта доира кесишиш бурчагини аниқлаш;

3. Жуғрофияга оид координатларни ҳисоблаш усулларини билиш;

4. Жуғрофий координатларни билган ҳолда Қуёш баландлигини аниқлаш қоидаларини билиш;

5. Турли вақтни аниқловчи ўлчаш асбобларини яшаш;

6. Турли шаҳарлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун геодезик ўлчашларни бажариш;

7. Ернинг маъмурий қисми ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун хариталар тузиш;

8. Хариталар тузиш учун математикага тааллуқли проекциялаш усулларини билиш;

9. Астрономия, жуғрофия ва геодезияга тааллуқли ҳисобларни бажариш учун юксак аниқликдаги математик ҳисоблаш усулларини билиш;

10. Масжид, мадраса, мақбара ва расадхоналар барпо этиш учун меъморчилик санъати ва анъаналаридан хабардор бўлиш.

Бу ҳисоблаб кўрсатилган ва бу рўйхатга кирмаган бошқа кўплаб масалалар шунчалик чамбарчас боғланиб кетганки, уларни ҳал қилиш учун олим ва ҳунармандлар бирлиги ва гуруҳлари керак эди. Ана шунинг учун ҳам Улуғбек ўз атрофига олимларни тўплаган эди.

Келтирилган масалалар рўйхатидан кўриниб турибдики, уларнинг кўпи астрономияга алоқадор. Ислондаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» (форсча зик — «жадвал» сўзидан) деб аталиб, улар жадвал тарзида тузилган. Улуғбекдан аввал тузилган энг мукамал зижлар Берунийнинг «Қонуни Масъудий»си ва Насириддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб тугатилган ва Хулағухонга тақдим этилган «Зижи Элхоний» асари эди.

XV асрда ёзилиб, Улуғбек кутубхонасига аталган Жамшид Кошийнинг «Зижи Хоқоний» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун аҳамияти кам ва илмий жиҳатдан ҳам айтарли эмас эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта зиж ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра, Улуғбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга қўйишга интилади. Бунинг учун расадхона барпо этиш керак эди. Бу ҳақда Абу Тоҳирхўжа бундай хабар келтирган: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Мавлоно Фиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғи бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1420 йилдан 1429 йилгача давом этади. Улуғбек расадхонани лойиҳалаш ва қуришда ҳам ўзи бевосита иштирок этади. У давлат ишлари-

ни бажариш билан бирга мадрасада ҳам маърузалар ўқийди. Одат бўйича у ҳафтада бир марта астрономия ёки математикадан маъруза ўқирди. Унинг чуқур билими, исботларининг далилларга асосланганлиги, маҳорати ва шу фанларга муҳаббати тингловчиларни ҳайратлантирарди.

Бундан ташқари, Қозизода Румий, Жамшид Коший, Али Қушчилар билан бир қаторда устод Исмоил, Мавлоно Иброҳим, Мавлоно Бадриддин ва бошқа олимлар ҳам маърузалар ўқирдилар.

Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида астрономия ва математикани ўрта асрлар давридаги энг юқори поғонага кўтарди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар Улуғбекнинг кўп вақтини оларди. Ундан ташқари, илмий ишларга раҳбарлик қилиш ҳам кўп вақтни талаб қиларди. Шунинг учун бўлса керак, Улуғбекнинг қаламига мансуб илмий асарлар сон жиҳатидан кўп эмас — улар тўртта. Уларнинг энг асосийси унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зиж Улуғбек», «Зиж жадиди Гурагоний» номлари билан ҳам маълум. «Зиж»дан ташқари, унинг қаламига мансуб математик асар «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономик асар «Рисолайи Улуғбек» (ягона қўлёзмаси Ҳиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» асари маълум.

Улуғбек «Зиж»и ўзининг таркибига кўра, VIII—IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий поғонаси улардан беқиёс баланддир. Бу асар кириш қисми — муқаддима ва тўрт мақоладан иборатдир. Кириш қисмининг бошида Қуръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини назарий жиҳатдан асосламоқчи бўлади.

Муқаддиманинг кейинги қисмида Улуғбек ушбу

сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг фақиру ҳақири, улардан Аллоҳга энг интилувчиси Улуғбек ибни Шоҳрух ибни Темур Гурагон бундай дейди ...» Бу сўзлардан кўринадики, мазкур «Зиж»нинг муаллифи Улуғбекнинг ўзи бўлган. Бироқ бу ишда унга ёрдам берганларни Улуғбек қуйидаги сўзлар билан одилона тақдирлайди:

«Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат байроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслакида бўлган Қозизода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла вад-дин Мусонинг, унга раҳмат ва ғафронлар бўлсин ва ҳазрат Мавлонои Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда мукаммал, масалалар мушкилотларини ҳал этувчи Мавлоно Фиёс ал-милла вад-дин Жамшид, Аллоҳ таоло унинг қабрини салқин қилсин, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум Фиёсиддин Жамшид «Ажибу доъи Аллоҳ» чақириғини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулғурурдан у жаҳон дорулсурурға рихлат этди. Иш асносида, ҳали бу муҳим (асар) бажарилиб, тугатилмасидан ҳазрат устоз (Қозизода), Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бироқ, фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар соҳасида илғорлаб борарди ва унинг тармоқлари билан машғул эрди. Умид ва ишонч комилки, унинг шуҳрати, иншо Аллоҳ, яқин замон ва тез онларда, жаҳон атрофлари ва узоқ мамлакатларға тарқалади. Ва бу муҳим (китоб) тамомила ёзиб бўлинди. Юлдузларнинг ёруғлиғидан кузатилган барча нарсалар имтиҳон қилиниб, бу китобга киритилиб, собит этилди».

Бу келтирилган парчадан кўринадики, Қозизода Улуғбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Келтирилган парчадан яна шу нарса кўринадики, Улуғбек Самарқанддаги яна бир нуфузли олим Жамшид Кошийни устоз демайди.

Ҳақиқатан ҳам, у киши Самарқандга фақат 1416 йили, яъни Улуғбек 22 яшар навқирон йигит ва олим сифатида етишиб бўлган паллада келади. Бу даврда у фақат айрим умумий масалаларда тажрибалироқ маслаҳатчи бўлиши мумкин эди. Ундан ташқари, Коший «Зиж»нинг ёзилишида жуда кам иштирок этади, чунки у «аҳволнинг бошида», яъни расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланоқ вафот этади. Бироқ фан тарихида шу нарса аниқ маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва ҳозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадикки, Улуғбек аввал «Зиж»нинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвалий қисми узоқ кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланиши билан вафот этган.

Яна бир диққатга сазовор нарса бу — Улуғбек Али Қушчини «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Қушчи Улуғбекнинг шогирди бўлиб, илм соҳасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содиқ ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улуғбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиж»ни охирига етказди.

Шу ерда «Зиж»нинг форс тилида ёзилиши хусусида тўхталиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бу борада, Улуғбек ўзи Чигатой турки бўла туриб нега шоҳ асарини ўз она тилида ёки арабчада ёзмаган, деган саволга ҳам жавоб беришга тўғри келади. Маълумки, ислом мамлакатларида биринчи халқаро илмий тил бўлиб араб тили хизмат қиларди. Бу тил бир неча аср давомида назмда ҳам насрда ҳам аслида араб бўлмаган халқлар учун ҳам, асосий тил вазифасини бажаради. Бироқ, Сомонийлар (819—1002) даврида форс тили адабий тил сифатида шаклланиб тугалланганидан сўнг шароит бироз ўзгаради. X асрдан бошлаб бадий адабиётда бу тил араб тили билан тенглашиб олади. Лекин бу борада форс тили илмий адабиёт учун ҳали мос келмас эди. Шунинг учун бўлса керак, Беруний

ўзининг XI аср ўрталарида ёзган «Сайдана» китобида форс тилини «фақат тундаги хусравона ҳикоялар айтиш учун ярайдиган» ва илмий асар ёзишга ярамайдиган тил деб таърифлайди. Кейинги даврларда тарих саҳнасида туркий халқлар муҳим аҳамият касб этади ва Ғазнавийлар, Салжуқийлар ҳамда Темурийлар каби туркий сулолалар бошқарган салтанатларда форс тилининг мавқеи янада ошади. Чунки бу салтанатларда девон ишларида ва расмий ёзишмаларда асосан форс тили қўлланиларди. Ундан ташқари, мўғул истилоси натижасида араб халифалиги тугатилиб, Миср, Ироқ ва Сурия каби энг йирик араб мамлакатлари ҳам турк ҳокимлари томонидан бошқарилади ва натижада арабларнинг ҳам, араб тилининг ҳам нуфузи анча пасайиб кетади. Умар Хайём, Насириддин Тусий ва Қутбиддин Шерозий каби XII–XIII асрнинг буюк олимлари асарларида форс тили илмий тилга айланиб, Улуғбек даврига келиб бу тил асосий илмий тил бўлиб қолади. Ана шунинг учун ҳам у ўз асарини шу тилда ёзиши табиий эди. Энди «Зиж»ни нега туркийда ёзмаганлигига келсак, XV аср биринчи ярмида адабий туркий тиллар асосан учта — усмонли турк тили, чигатой турк тили ва уйғур тили бўлиб, улар ўзаро анча тарқоқ ва бирортаси ҳам ҳали астрономик ёки математик асар услубига мослашмаган эди.

«Зиж»нинг биринчи китоби етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календарлар масаласига бағишланган. Бу бобларда исломда қўлланиладиган асосий эра — ҳижрий эра, сурёний-юноний эра, «жалолоий» эраси, хитой ва уйғур эраси, форсий-қадимий эра ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан-бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машҳур кунлар ҳақида баҳс юритилади.

Иккинчи китоб 22 бобдан иборат. У, асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи китобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Китобнинг тўртинчи бобида Улуғбек эк-

липтиканинг (фалакул буруж) осмон экваторига (муъаддалу наҳор) оғиш бурчагининг миқдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизга кўра, энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиш) бурчагини $23^{\circ}30'17''$ топдик. Бу парча «Зиж»нинг муаллифи Улуғбек эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Ундан ташқари, энг катта оғиш миқдорининг ўзи ҳам диққатга сазовордир. «Зиж»нинг арабча таржима-сида бу бурчакнинг миқдори $\epsilon = 23^{\circ}30'16''58'''$ деб, яъни аввалгисидан икки солисага¹ кичик деб келтирилган. Форсча матнда солисаларни икки солисагина қўшиб, $17'''$ сониягача тўлдириб олинган кўринади. Ўша даврдаги ҳисоблаш усули учун бу анча қулай эди. Ньюкомб формуласи: $\epsilon = 23^{\circ}27'8''$, $26 - 0''$, $4684 (t-1900)$ бўйича Улуғбек «Зиж»ида сана деб олинган $t = 1437$ йил учун қиймат $\epsilon = 23^{\circ}30'45''$, 1292 бўлади.

Улуғбекдаги қиймат бу миқдордан $28''$ ча кам.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг миқдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш, шу бурчак миқдorigа боғлиқ эди. Берунийгача бўлган барча мусулмон олимлари уни дақиқалардаги хато билан топар эдилар. Фақат Беруний бу бурчак миқдорини 1019 йил учун атиги $59''$ хато билан топади. Ва ниҳоят, Улуғбекдаги қиймат ҳақиқийсидан атиги $28''$ га фарқ қилади ва у Берунийдагидан ҳам анча аниқ. Лекин афсуски, Улуғбекнинг ўзи ҳам унинг шориҳлари Биржандий ва Мирим Чалабийлар ҳам бу қиймат қандай топилганини шарҳламайдилар.

«Зиж»нинг учинчи китоби 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда Қуёш, Ой ва беш сайёранинг ҳаракатлари ҳақида баҳс юритилади. «Зиж»нинг ҳамма асосий жадваллари ана шу бобга тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг

¹ *Солиса* — олтмишлик улушларнинг учинчи даражаси, яъни «терция».

аҳамиятга молик бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Турғун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган юлдузлар жадвалидир. Улуғбек «Зиж»нинг ундан аввалги зижлардан фарқини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олтига катталиклар бўйича тартиблаб ўз «Алмажистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси биринчи катталикда, энг кичиги эса олтинчи катталикда. Ҳар бир катталикни у уч қисмга ажратди. Уларни бири-биридан фарқ қилиш учун қирқ саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалакул буруждан (эклиптикадан) шимолда, ўн иккитаси фалакул буружда ва ўн бештаси фалакул буруждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланган.

Абдурраҳмон Сўфий турғун юлдузларни аниқлаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча олимлар унга муножаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон куррасидаги ҳолатини кузатишга қадар улар ҳақида Абдурраҳмоннинг китобидагига асосланардик. Бироқ, биз кузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг (китобидагига) мос келмаслигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг кузатишларимизга таовун (ёрдам) берганидан сўнг бу юлдузлар ва бошқа юлдузларнинг ҳолатлари (Абдурраҳмон) айтганига зид эканлигининг шоҳиди бўлдик. Биз бу юлдузларни ўз кузатишимизга мос келган ҳолда куррага жойлаштирганимизда эса кузатганимизга ҳеч зид келмаганлигини кўрдик. Биз бунга аминмиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни кузатдик. Лекин бундан йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг (осмон экваторидан) жанубий масофаларининг катталиги туфайли улар Самарқандда кўринмас-

ди. Бу (Самарқандда кўринмайдиган) юлдузлардан еттитаси Мижмара («Қурбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») юлдуз туркумидан – булар 36-юлдуздан 41- гача, 44- ва 45-юлдузлар, ўн биттаси Қентаврус («Кентавр») туркумидан – булар 27 дан охиригача ва яна битта Сабъ («Ҳайвон») юлдуз туркумидан, бу 10-юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз китобимизга Абдурраҳмон Сўфий санаси билан келтирамиз. Қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурраҳмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей кўрган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам ҳар қанча ҳаракат қилсак-да, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу китобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар «Мумсик ал-аинна» («Жилов ушловчи»)нинг 14-, Сабънинг 11-юлдузи ва Ҳутдан ташқарида, жанубдаги олтита юлдуздир».

Юқоридаги парчадан кўринадики, Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва энг мукамал жадвалдир. Бу парча яна Улуғбек расадхонасида юлдузлар глобуси тузилган деган хулосаларга олиб келади.

Асарнинг охириги – тўртинчи китоби фақат икки бобдан иборат бўлиб, у асосан илми нужумга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»и билан унинг «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола»си бевосита бир-бирига боғлиқ бўлгани учун шу ерда у ҳақда қисқача тўхталамиз. Афсуски, бу рисола алоҳида асар сифатида бизгача етиб келмаган. Бу рисоласи ҳақида Улуғбек «Зиж»нинг иккинчи китоби иккинчи боби охирида бундай дейди:

«Синуслар ва тангенслар жадваллари бир даражанинг синусига асосланган бўлиб, ҳозирги бизнинг кунларимизгача ҳеч ким буни исботлаш йўли билан топган эмас. Барча олимлар уни амалий топиш усулини билолмаганларини ва мумкин қадар тахминий аниқлашга ҳаракат қилганларини таъкидлаганлар. Биз

эса Аллоҳнинг инояти ва марҳамати билан уни исботлаш усулида топишга муяссар бўлдик ва бу ҳақда алоҳида китоб ёздик ва ўша исботлаш билан топилган синусга амал қилган ҳолда ушбу жадвалларни туздик».

Айтганимиздек, бу китоб бутун ҳолда сақланмаган бўлиб, унинг бир қисми Қозизода Румийнинг набираси Мирим Чалабийнинг «Дастурул амал ва тасҳиҳул жадвал» номли асарида келтирилган. Бу қисмини Б.А. Розенфельд ва А.П. Юшкевич Жамшид Кошийнинг рисоалари билан бирга нашр этган. Кейинроқ улар бу рисолаи Қозизодага нисбат берадилар. Биз Улуғбек «Зиж»и ва унга Хусайн Биржандий ёзган шарҳни ўрганиш натижасида Биржандийнинг шарҳи орасида Улуғбек рисоласининг бир қисмини топдик ва унинг русча таржимасини 1979 йили нашр этдик. Бу билан Улуғбек илмий меросининг муҳим бир қисмининг тақдири аниқланди.

Буюк олимнинг «Рисолайи Улуғбек» номли астрономик ва «Тарихи арбаъ улус» номли тарихий асари ҳали ўрганилмаган. Бу асарлар, умуман фан тарихида кам маълум ва ноёбдир. Умидвормизки, уларнинг ўрганилиши Улуғбек ижодининг янги саҳифаларини очади. Бироқ, олимга буюк шуҳрат келтирган асар унинг «Зиж»идир.

Улуғбек «Зиж»и ўрта асрлардаги энг мукаммал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофига тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. «Зиж»да ҳеч қандай назарий дастурлар баён этилмайди ва теоремалар исботланмайди, балки назарий фикрлар қоида тарзида келтирилади. Шунингдек, муҳим аҳамиятга эга бўлган сонлар ва параметрлар «биз шундай топдик» деган ибора билан ҳисобсиз ва исботсиз келтирилади. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у фақат амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улуғбек олдига мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса

керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирим Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзади.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан сўнг Самарқанд олимлари аста-секин Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарқанд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказадилар. Хусусан, Али Қушчи 1473 йили Истанбулга бориб, у ерда расадхона қурдиради. Шу тариқа Улуғбек «Зиж»и Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Оврупо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларга кўра, «Зиж»нинг 120 га яқин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Шунини ҳам айтиш керакки, ўрта асрдаги ҳеч қандай астрономик ёки математик асар бунчалик кўп нусхада мавжуд эмас. Шундай қилиб, Улуғбек «Зиж»и барча мусулмон мамлакатларида тарқалиб, шарҳланган. Б.А. Розенфельднинг маълумотига кўра, «Зиж»ни қуйидаги олимлар шарҳлаган: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тахм. 1495), Абдулқодир ибни Рўений Лаҳижий (ваф. 1519), Мирим Чалабий (ваф. 1525), Абдул Али ибни Муҳаммад ибни ал-Ҳусайн Низомиддин ал-Биржандий (ваф. 1525), Фиёсиддин Мансур ибни Садриддин Муҳаммад ал-Ҳусайн ал-Даштакий аш-Шерозий (ваф. 1542).

Улуғбек «Зиж»ининг таъсири, айниқса, Ҳиндистонда кучли бўлди. Самарқанд олимларининг илмий анъанасини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари ўз атрофларига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Ҳинд олимлари кўп тарафдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳони Аввал замонида Лаҳор ва Деҳлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ад-Деҳлавий (ваф. 1629) «Зиж Шох Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги китоб ва бобларнинг сони худди Улуғбек «Зиж»идаги-

дек ва жадвалларининг ҳам кўп қисми Улуғбекдан олинган. Нуфузли ҳинд олими Савай Жай Сингх (1686–1743) ҳам ўзининг «Зиж Муҳаммадшоҳий» номи асарини Улуғбек «Зиж»и таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг Фарбий Оврупо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Биз ушбу рисолаининг бошларида айтганимиздек, овруполиклар Темур ва унинг набиралари, хусусан, Улуғбек ҳақида XV асрданоқ билар эдилар. Али Қушчи Истанбулда Самарқанд олимлари асарларини, жумладан, Улуғбек «Зиж»ини тарғиб қилгач, Оврупода Улуғбекнинг олимлиги ҳақида ҳам хабар тарқалади.

1638 йили Истанбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гривс (1602–1652) келади. У ўзи билан Англияга Улуғбек «Зиж»ининг бир нусхасини олиб кетади. 1648 йили Гривс аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида у яна «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр қилади. 1650 йили эса у «Зиж» биринчи китобининг лотинча таржимасини нашр қилади. 1652 йили охириги иккита иш яна қайта нашр қилинади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Ҳайд (1636–1703) «Зиж»даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳайд Гривснинг ишларидан беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Ҳайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611–1687) Данцигда Улуғбек «Зиж»идаги айрим жадвалларни нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда қатор Оврупо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л.А. Седийо (1808–1876) «Зиж» сўз бошиларининг французча таржимасини 1847–1853 йилларда нашр этади ва ниҳоят, XX аср бошига келиб америкалик олим Э.Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 22 қўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини (Вашингтон, 1917) нашр этади.

Шундай бўлишига қарамай, Улуғбек «Зиж»и, умуман олганда, тўлиқ ўрганилмаган ва бирор замонавий олим томонидан замонавий тилга тўлиқ таржима этилмаган. Улуғбекнинг 1994 йили нишонланадиган 600 йиллик мавлуди муносабати билан камина – А. Аҳмедов томонидан «Зиж»нинг тўлиқ русча таржимаси мукамал шарҳлар билан нашрга тайёрланди ва китобхонларга тақдим этилди.

Юқорида келтирилганлардан ва яна бошқа маълумотлардан кўриниб турганидек, Улуғбек «Зиж»и буюк бир астрономик асар бўлиб, у ўрта асрларда ва ундан анча кейин ҳам Ҳиндистондан то Атлантика океанигача бўлган ҳудудда астрономиянинг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Шуниси диққатга сазоворки, агар Шарқда «Зиж»га тақлид қилинган, у кўчирилган ва шарҳланган бўлса, Фарбда оптик астрономия даврида Улуғбекнинг юлдузлар жадвали телескопик кузатишлар ёрдамида қайта-қайта текширилиб, унинг юқори даражада аниқ эканлигига ишонилгач, қайта-қайта, то XX аср бошларигача нашр этилган.

1987 йили матбуотда «Зиж» ёзилганига гўё 550 йил бўлган деган хабар ёзилиб қолди. XIX аср ўртасидаёқ француз шарқшуноси Л.А. Седийо «Зиж» 1437 йили ёзиб тугатилган деган сўзларни айтган эди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу гапларнинг ҳаммаси хато. Гап шундаки, Улуғбек ўзининг юлдузлар жадваллари ва сайёралар ҳаракати жадваллари учун асосий сана (таърих – эпоха) деб ҳижрий 841 йилнинг 1 муҳаррамини танлаган, бу сана эса 1437 йил 5 июлига мос келади. Улуғбек ўз асарида бошқа ислом астрономлари каби 30 йиллик ҳижрий-қамарий йиллар давридан фойдаланади. Улуғбек ҳаётлигида бундай давр боши мазкур санага тўғри келарди. Ундан ташқари, бу сана Улуғбекнинг астрономик кузатишларининг ва «Зиж» устида ишлаган вақтининг деярли ўртасига тўғри келарди. Лекин бизда Улуғбек «Зиж»ни ўлиmidан бироз олдин тугатган дейишга асос бор. У «Зиж»нинг календарлар-

га бағишланган бош қисмида 1444 йил январининг охири ҳақида ўзининг ҳозирги замони тўғрисида гапиргани бу ҳақда далолат беради. Лекин «Зиж»нинг ёзилиши санаси келтирилмаган.

Юқорида айтганимиздек, Самарқанд илмий мактаби Улуғбекнинг бевосита иштирокида ва унинг шахсий ташаббуси туфайли шаклланди. Улуғбек Самарқандга илмнинг турли тармоқлари бўйича олимларни тўплаб, уларнинг илмий фаолиятини йўлга солди, мадраса ва расадхона қурдирди. Фақат Самарқандда эмас, балки бошқа шаҳарларда ҳам мадрасалар — ўша даврнинг университетлари қурилади. Улардан айримларига, масалан, Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувондагиларига Улуғбекнинг шахсан ўзи асос солади ва бу мадрасалар унинг номи билан аталади. Уларда нуфузли олимлар дарс беради, улар кўпроқ дунёвий фанлардан маърузалар ўқийдилар. Ўша даврнинг ўзида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шаҳарларида кўплаб ҳунармандлар, меъморлар, қурувчилар, мусаввирлар, чилангарлар, зарҳалчилар, ёғочкорлар ва ўймакорлар ишлайдилар.

Шу тариқа Улуғбек даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудидаги ижтимоий тараққиёт юксак маданий ва илмий кўтарилишга олиб келди. Бу кўтарилишни ҳозирги фанда (Жирмунский, Брагинский, Лось) Ўрта Осиё — Хуросон ва Эрон Уйғониши — Ренессанси деб аталади. Айрим муаллифлар (масалан, Конрад) уни Мусулмон ренессансининг сўнгги даври ва умуминсон ренессансининг бир қисми деб атайди.

Қандай аталишидан қатъи назар, бу илмий-маданий кўтарилиш Ўрта Осиё икки дарё оралиғи билан боғлиқ бўлиб, у ҳам бўлса, ўз ибтидосини Улуғбекнинг XV аср бошида Самарқанддаги илмий фаолиятдан олади. Бу бир ярим асрлик давр ўрта аср халқларининг маънавий ва моддий маданияти тарихида ниҳоятда чуқур из қолдирди ва ҳозирги кунда ҳам бу халқлар маданий ривожланишининг асосида туради. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари Улуғбек ва унинг сафдошларидан абадий миннатдордирлар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. «Зижи жадиди Гурагоний». ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 2114 а.

2. *Абу Тохир Ходжа*. Самария. Пер. В.Л. Вяткина. – Самарканд. 1899.

3. *Джалилов Г.Д.* К вопросу о составлении планетных таблиц Самаркандской обсерватории. – Историко-астрономические исследования. Вып. I. – М. 1955.

4. *Джамшид Гиясэддин ал-Каши*. Ключ арифметики. Трактат об окружности (Перевод с арабского Б.А. Розенфельда. Редакция В.С. Сегалю и А.П. Юшкевича. Комментарии А.П.Юшкевича и Б.А.Розенфельда). – М., 1956.

5. *Розенфельд Б.А., Юшкевич А.П.* О трактате Кази заде ар-Руми об определении синуса одного градуса. – В сб.: Историко-матем. иссл. Вып. XIII. – М., 1960. С. 533–556.

6. *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. Ч. 2. Т.– М.-Л., 1964.

7. *Ахмедов А.* О комментариях Абд-ал-Али Хусайна Бирджанди к «Зиджу» Улугбека. – В сб.: Из истории науки эпохи Улугбека. – Т., 1979. С 69–109.

8. *Фасих ал-Хавафи*. Муджмал-и Фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой. – Т., Фан, 1980.

9. *Абу Райхон Беруний*. Танланган асарлар. 3-том. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи Ашраф Аҳмедов. – Т., Фан, 1982.

10. *Ulug Bey ve Semerkanddaki ilim faaliyeti hakkingda Giyasiddin-I Kasi'nun mektubu // Ord. Prof. dr. Aydin Sayili.* – Anqara. 1985.

11. *Юсупова Д.Ю.* Письмо Гийас ад-Дин Каши к своему отцу из Самарканда в Кашан. – В сб.: Из истории науки эпохи Улугбека. – Т., 1989, С. 45–46.

12. «Зидж» Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели А.А. Ахмедова. – Т., Фан, 1994.

13. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Сўз боши, табул, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ашраф Аҳмад, Хайдарбек Бобобеков. – Т., 1997.

М У Н Д А Р И Ж А

Улуғбек ҳаёти ва фаолияти	3
Маданият, илм-маърифат. Зиж.....	27
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	46

Аҳмедов, Ашраф
А 98 Улуғбек Муҳаммад Тарағай /А. Аҳмедов.— Т.:
O‘zbekiston, 2011.—48 б.— Адабиётлар рўйхати.

ISBN 978-9943-01-667-5

УДК: 001(575.1)(092) Улуғбек
ББК 72.3(5Ў)

Илмий-оммабон нашр

Ашраф Аҳмедов

УЛУҒБЕК МУҲАММАД ТАРАҒАЙ

Муҳаррир *Б. Худоёрова*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Меҳмонов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳ *С. Салоҳутдинова*
Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.09.

Босишга рухсат этилди 28.06.2011.

Бичими 84x108^{1/32}. Офсет қоғози. Times UZ гарнитураси. Офсет усулда
босилди. Шартли б.т. 2,52. Нашр т. 2,15. Адади 3000 нусха.

Буюртма № 11-79.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O‘zbekiston»
нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptduzbekistan@mail.ru

www.iptduzbekistan.uz